

**Преходни форми на стопански живот през XVIII век
в румелийските провинции на Османската империя:
бариери и перспективи**

**Transitional Forms of Economic Life in the 18th Century
in the Rumeli Provinces of the Ottoman Empire:
Barriers and Perspectives**

**Красимира МУТАФОВА
Krasimira MUTAFOVA**

DOI: 10.61836/JTCR4374

Received: 28.09.2024
Available online: 21.11.2024

***Abstract:** The reforms carried out in the military and fiscal system of the Ottoman Empire at the end of the 17th and 18th centuries, had a significant meaning for the changes in economic life and the establishment of transitional forms in the development of agriculture and the urban economy. All of them – mukâta'as, malikânes, waqfs, çiftliks – are known from the previous period as well, but acquired different dimensions and directions of development in the conditions of the 18th century. The research is focused on the widespread penetration of the iltizam system in various sectors of the economy in the 18th century, including in the structures of the Orthodox Church. On the example of published and unpublished Ottoman documents – mainly mufassil (detailed) defteris, annual income-expenditure statements, the so called suret, suret-i ruznamçe hakani, arzuhals, etc. – the study attempts to trace the role of the mukâta'as and the malikane system in the agrarian sector and the urban economy in the Rumeli provinces of the Ottoman Empire, respectively the degree of state intervention, the imposed barriers and the opportunities for economic development in perspective.*

Keywords Ottoman empire, Rumeli provinces, transitional forms of economic life, iltizâm system, mukâta'a, mâlikâne, Ottoman documents, surets, mufassal defteris, arz, arzuhal

JEL: N43, N93

Краят на XVII и XVIII в. с основание се определят за гранична в политическите, стопанските и социалните си измерения епоха както в развитието на Османската империя, така и на нейните поданици на Балканите. За империята

това е време на продължителни войни, последвани от териториални загуби, но и на опити за връщане на изгубените позиции. Пряк израз на тези опити са проведените реформи във военната и фискална система в края на XVII и XVIII в., с определящо значение за настъпилите промени в стопанския живот и утвърждаването на преходни форми в развитието на селското стопанството и градската икономика. Всички те – **мукатаи, маликянета, вакъфи, чифлишки стопанства** – са познати от предходния период, но придобиват различни измерения и конституиране в условията на XVIII в. Равностойното им представяне обаче е труднопостижима задача в рамките на едно ограничено като обем изследване. Едва ли бих могла дори само да маркирам настъпилите промени в османския вакъф в края на XVII и XVIII в., тоталната доминация на системата *илтизам* в османската икономика и социалния живот, динамиката в развитието на чифлишките стопанства. Още повече че дискусиата за чифлиците, разразила се в българската историография през 60-те и 70-те години на XX в. (Mutafchieva, 1958, pp. 34–57; Gandev, 1962; Dimitrov, 1962, pp. 129–165; Hristov, 1961, pp. 83–107 и др.)¹, продължава вече седмо десетилетие в балканистичната и османистична литература (Inalcik, 1985, pp. 105–126; Radushev, 1995, pp. 135–170; Parveva, 2011, pp. 347–389; Parveva, 2022, p. 160 и сл.; Andonova, 2013 и др.). И макар инерционното идеологизиране в немалка степен да е преодоляно, изводите относно генезиса, природата, структурата и етапите на развитие на тези стопански форми, остават противоречиви, а т.нар. дебат за чифлика продължава да се „обновява“ с нови тези и хипотези².

Във фокуса на настоящото изследване са най-вече реформите във фискалната система и повсеместното навлизане на системата *илтизам* в различни сектори на икономиката през XVIII в., включително в структурите на православната църква. На базата на публикувани и непубликувани османски документи – *муфассал* дефтери, приходо-разходни извлечения, молби (*арзухал*), донесения (*арз*) и др., както и на публикации по темата, правя опит да очертая ролята на мукатаите и системата *маликяне* в аграрния сектор и градското стопанство, респ. степента на намеса на държавата и възможностите за стопанско развитие.

¹ В стремежа да се докаже универсалният характер на марксистката формационна теория, респ. закономерният преход от феодални към капиталистически отношения се прокарват подчертано идеологизирани тези. Твърде схематично например е представено утвърждаването на чифлиците от Хр. Христов: преход от натурално към стоково производство – края на XVI – средата на XVII в.; преход към капитализъм – след XVIII в. – до 1878 г. (Hristov, 1961, pp. 83–107). По-специално внимание заслужава статията на В. Мутафчиева върху генезиса и типологията на чифлиците през XIV–XVII в., тъй като изводите ѝ буквално блокират опитите за доказване на капиталистически или полукapиталистически отношения през този период (Mutafchieva, 1958, pp. 34–57). Тезисните ѝ постановки намират продължение в по-късните разработки върху аграрните институции. Вж. напр. Radushev, pp. 135–171.

² По-подр. за тези дебати вж.: Parveva, 2022, p. 160 и пос. лит.; Veinstein, 1991, pp. 35–56.

Комплексни са факторите, наложили радикални промени във фискалната политика и военната система на Османската империя в края на XVII и XVIII в. Нарастващата нужда от парични средства, изтощителните войни, чувствителният спад в ефективността на тимарската система са само част от причините, обусловили военните и фискални трансформации в контекста на новото политическо статукво и променящи се финансови условия в Европа (Inalcik, 1980, pp. 283–337). Те намират израз в поредицата реформи в данъчната сфера с пряко отражение и последващо значение за стопанската активност на мюсюлмани и немюсюлмани.

Предриетите мерки включват не само усложняване на данъчната система, но и привличат нови административни участници, включително немюсюлмани в провинциите и в градовете. Другата голяма промяна е свързана с тенденцията към цялостно монетаризиране на т.нар. *аваризи* (извънредни данъци).

На трето, но не и по значение място, бих поставила мащабното разпространение на системата *макту* през XVIII в. (Inalcik, 1980, p. 333). Тя е добре позната и в предходния период, но е прилагана предимно за категориите население със специални задължения или за общности с конкретно определен статут, вкл. монашески³. Въвеждането ѝ в системата на данъчното облагане изисква пряко споразумение между данъкоплатците и османската столична и провинциална администрация за размера на колективния данък, който една общност трябва да плати на държавата като обща еднократна сума. С прилагането му чувствително нараства ролята на местните първенци, наложили се като представители на своите общини (Ivanova, 2005, pp. 201–246 и др.), но той провокира и немалко злоупотреби от тяхна страна. Сред най-често срещаните нарушения е неправомерното изискване на цялата дължима сума при събирането на поголовния данък джизие, дори и след реформата от 1691 г., която регламентира изплащането му на четири вноски (Grozdanova, 1970, pp. 75–90). Красноречив пример за своеволия на местни първенци, в това число и християни, при разпределяне на джизие то сред населението на дербенджийските села Дряново и Габрово, е засвидетелстван в *арз* до султана от месец март 1731 г. (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 375–376). Изложените факти

³ Примерите са десетки. Ще се огранича с непубликуваните данни относно годишния размер на фиксираната сума (*макту*), заплащана от манастири във Врачанско и Ловешко, регистрирани в няколко *муфассал* дефтера от XVI и XVII в.: *муфассал* регистър на Никополски санджак от 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г. BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 1556 (*макту* в размер на 210 акчета, формирано от десетъци от шира и кошери, изисквано от Черепишкия манастир); *муфассал* регистър на Никополски санджак от 1 *шеввал* 947 – 29 *шеввал* 951 (29.01.1541 – 13.01.1545) г. BOA – İstanbul, TD 416, с. 229 (*макту* в размер на 210 акчета, изисквано от Черепишкия манастир), с. 408–409 (*макту* в размер на 60 акчета годишно – от Смочанския манастир „Св. Спас“, обл. Ловеч); *муфассал* регистър на Никополски санджак от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г. BOA – İstanbul, TD 718, с. 145 (*макту* в размер на 50 акчета, изисквано от манастира „Св. Георги“ при дн. гр. Луковит, обл. Ловеч), с. 211–212 (*макту* относно осем манастира във Врачанско) и др.

разкриват грубо нарушаване на законовите разпоредби от техните коджабашии и попове, които, за да намалят собствените си данъци, „вместо да разпределят джизieto на *зиммите* съгласно тяхното категоризиране, обединяват всички документи, изчисляват ги без оглед имотното състояние на всеки един ..., добавяйки към всеки един от документите по повече от двеста акчета“ (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 375–376).

Знаково за настъпилите промени в стопанския живот в края на XVII и XVIII в. е мащабирането на системата *илтизам* и прокараните реформи, пряко свързани с начина на функционирането ѝ. Първите проявления на *илтизам* могат да бъдат проследени всъщност още през XV в., тъй като най-ранните сведения за мукатаи в качеството им на държавни приходоносни участъци, експлоатирани от частни лица, датират от 1455 г. Друг е въпросът, дали тези мукатаи, формирани от приходите на пловдивските оризища, индикират учредяването на институцията в началните години на второто управление на Мехмед II (1451–1481) (Mutafochieva, 1993, p. 316, 318), тъй като според някои изследователи тя функционира далеч по-рано (Genç. 2000, 155; Radushev, 1995, pp. 43–46)⁴, а според трети се утвърждава в началото на XVI в. (Gökbilgin, 2007, p. 87).

С оглед коректния превод и интерпретиране на османските документи, ще отбележа, че терминът *илтизам* (с ар. произход) е полисемантичен, включително и като употреба в османския език. Сред няколкото му значения, освен историческото, с което се обозначава системата на откупуване на държавните приходоизточници, са: ‘преференция, фаворизиране’ (Redhouse, 2011); ‘доброволно начинание’, ‘неразделно от’ (Redhouse, 1996) и др., а в документите, отнасящи се за православната църква се използва и значението ‘юрисдикция’.

Наличната документация и изследвания сочат поетапност в развитието на системата *илтизам* както по отношение на религиозната принадлежност на откупчиците на мукатаи, така и спрямо типа приходоизточници, от които те се формират. *Муката*’ата сама по себе си не е точно определена стопанска единица. Тя е финансова категория и в зависимост от нейните приходи би могла да бъде определяна като аграрна институция или да бъде свързвана с други отрасли на османската икономика – градско стопанство, търговия, рударство и др.

В ранния период на съществуването им през XV и XVI в. мукатаите се налагат като един от важните сектори на приложение на местните парични капитали – показателен е впечатляващо високият процент на християни и евреи сред откупвачите (Mutafochieva, 1993, p. 322), т.е. на притежателите на парични

⁴ Според Евг. Радусhev е трудно да се приеме, че институцията, позната в Западна Мала Азия и на Балканите доста преди идването на османците, „влиза в действие“ само пет години след идването на Мехмед II на власт.

капитали, и почти пълното им изчезване „от полето на откупвачеството“ след средата на XVI и през следващите два века (Mutafchieva, 1993, p. 325).

Другата особеност е свързана с първоначалното им разпространение предимно в градската икономика и сравнително късното им навлизане в аграрния сектор, макар че поземлените мукатаи далеч не са изключение и в по-ранния период. В потвърждение на казаното ще цитирам пояснителния текст към една от мукатаите около град Силистра: „*От стари, още невернишки времена, отворените в гората ливади ставали подлежащи на владение. Намиращите се в тях дървета се облагородявали... Намерено е за уместно, десетъкът от плодовете в ливадите да бъде определен като мукатаа. Мукатаите се определяли с участието на собствениците, с оглед на намиращото се в тях.*“⁵.

Едва от втората половина на XVI в., както сочат и последните ми преводи на *муфасал* дефтери от 70-те години и края на XVI в., мукатаите навлизат масово в селското стопанство. Това се дължи най-вече на настъпилите промени в спахийската система и изтласкването на тимара от държавния поземлен фонд за сметка на уедряването на султанските хасове, от които се оформят мукатаи, давани под наем на частни лица (Radushev, 1995, pp. 57–58). Регистровите данни са зафиксирани десетки поземлени мукатаи на територията на хасовите владения в Румелия. Само на територията на султанските хасове в Силистренски санджак са формирани общо 16 мукатаи, регистрирани в описа от 977 (16.06.1569– 7.05.1570)⁶ и в този от 1 *мухаррем* 1004 – 1 *мухаррем* 1013 (6.09.1595 – 30.05.1604) г.⁷ с впечатляващ годишен приход от 3 288 960 акчета в началото на XVII в. Сред мукатаите, групирани според основните им приходоизточници – от пристанища (5), солници (2), оризища (3), свещолеярници (1), фигурират и други пет, генериращи приходи от данъци, свързани със земеделието и скотовъдството (данък масло и мед, данък върху едър и дребен рогат добитък, кошери на раята и др.), както и от различни глоби и такси, конфискации в полза на хазната и традиционното откупуване на данъка джизие.

Към края на XVII в. започва мащабен процес на концентрация и уедряване на мукатаите. Формират се териториално-административни единици назарети, мухасълци, войводалъци, в чиито граници влизат десетки мукатаи. Като пример могат да се посочат назаретите Видин, Белград, Скопие; войводалъците Русе, Гюргево и др., огромна част от приходите на които, както сочат наличните извори, са предназначени за издръжка на платената армия. Междинна форма в този процес е *оджаклъкът* – фискална единица, съставена

⁵ TTD 0483, с. 257. TD 701, л. 146б. Текстовете в двата дефтера са идентични.

⁶ *Муфасал* дефтер, TTD 0483, с. 202, 210–211 (данни за 16-те мукатаи), 239–260 (информацията за град Силистра).

⁷ *Муфасал* дефтер, TD 701, л. 204б–205а (данни за 16-те мукатаи), 230б–249а (регистровите данни за град Силистра са превод на Мария Калицин, на която бих искала специално да благодаря).

от мукатаите на даден регион, чиито приходи са определени за издръжката на определен военен гарнизон. В румелийските провинции оджаклъците са оформени най-вече от мукатаите от областите по северната и северозападната граница на Османската империя (Radushev, 1995, p. 66).

Коментираните особености във функционирането на системата могат да бъдат проследени и в подбраните за целите на изследването публикувани и непубликувани османски документи, отнасящи се за историята на Габрово, Балчик и Провадия. Типични примери за прякото обвързване на внасяните от мюлтезимите суми с издръжката на османските войскове подразделения в провинциите са засвидетелствани в няколко извлечения от приходо-разходни дневници, отнасящи се за мукатаи в Габрово и региона. Внесената в хазната сума от дяловите части на мукатаи в Габрово и региона в размер на 1485 гроша според препис-извлечението от 16.08.1712 г. например е предназначена за заплати на бойците от лявото крило на гарнизона в крепостта Багдад за въпросната година (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 158–159).

С твърде противоречиви последици за стопанския живот и населението е въвеждането на системата *маликяне*, регламентирана с указ от 1695 г. (Inalcik, 1980, pp. 327–333; Genç, 2003, pp. 516–518). За разлика от краткосрочното ползване на мукатаите, собственикът на *маликяне* има доживотно право върху данъчните приходоизточници, но без право на наследство. Целта, поне теоретично, е държавата да си осигури приходи за бъдещите години и да спечели нов източник на доходи – т.нар. *му'аджеле* – предплатената сума, върху чиято основа се провежда търгът и която следва да бъде заплатена за *муката'а*, продадена като *маликяне*. Респ. този, който предложи най-високо *му'аджеле*, печели търга (Genç, 2000, p. 105, 158).

Една от причините за въвеждането на доживотното откупуване е драстично нарастващият дефицит в бюджета. Войните от последната четвърт на XVII в. значително увеличават разходите и намаляват приходите, като някои мукатаи дори остават в районите на военни действия в хода на продължителната 16-годишна война (1683–1699) срещу Австрия и поредната Свещена европейска лига. Системата, която интегрира около 50% от държавните приходи и включва почти всички данъци, събирани от всеки клон на икономическата дейност, се развива много бързо. Чрез разширяването ѝ се цели за кратко време да се покрият увеличаващите се разходи през второто десетилетие на XVIII в., свързани с изтощителните за имперските финанси войни срещу Русия (1710–1713), Венеция (1714–1718) и Австрия (1714–1718).

Прякото обвързване на системата *маликяне* с издръжката на османската войска е засвидетелствано в десетките документи, свързани с функционирането ѝ, вкл. и в тези, отнасящи се до църковните мукатаи и маликянета. С внасяните от православните архиереи суми, както разкриват десетки документи от архивния

фонд *Piskopos kalemi*, се осигурява постоянната издръжка на различни военни гарнизони, еничарски подразделения, крепостна охрана, подразделения на флота и пр., както и спешната нужда от заплати в регионите на водените военни действия⁸. Не по-различна е ситуацията с т.нар. провинциални мукатаи, откупувани като маликянета. Според препис-извлечението от 20.02.1733 г. например заплатите на силахдарите за първите две тримесечия на 1733 г. се осигуряват от внесената в хазната сума от дялове на *муката'а* в Габрово и околността, срещу отдаденото пожизнено право на собственика ѝ (*Selected Ottoman documents*, 2023, pp. 180–181). И през XIX в. редица маликянетата продължават да бъдат обвързани с издръжка на армията под формата на *оджаклък*. Както сочат няколко препис-извлечения от 1827 г., дялове от мукатаи в Габрово и региона, трансформирани в *маликяне*, са *оджаклък*, определен за издръжката на войсковите подразделения и снаряжения в пограничната крепост Браила (*Selected Ottoman documents*, 2023, pp. 209–212).

Поне до 30-те години на XVIII в. според Е. Радусhev пожизненото откупуване е сравнително ограничено в румелийските провинции и относителният дял на маликянетата спрямо мукатаите е видимо по-малък от този в Анадола (Radushev, p. 119 и сл.). Съотношението се променя чувствително едва през втората половина на XVIII в. след подновяването на братите на владелците на държавни мукатаи и маликянета от султан Абдулхамид I (1774–1789) през 1774 г. (Radushev, pp. 126–127).

В началните години на въвеждане на маликянето предимство има столичната аристокрация, но тя най-често предоставя на откуп експлоатацията му на арендатори (мюлтезими). Постепенно се налага практиката на откупуване на *маликяне* в съдружие, в което се включват представители на столичната и на провинциална аристокрация. Класически пример за подобен тип маликяне е засвидетелстван в няколко препис-извлечения от 20-те години на XIX в., отнасящи се за мукатаата, формирана от дялове от Габрова и района, отдадена доживотно „на благородната Рисалет ханъм султан, Сеййид Хюсейин, Хюсам ефенди и Решад ефенди“. Право за неговото частично ползване срещу внесените в хазната суми получават дефтердари, велики везири и пр. (*Selected Ottoman documents*, 2023, pp. 203–206).

Каквито и да са причините за въвеждането на системата *маликяне*, наличните източници сочат, че тя облагодетелства по-скоро мюлтезимите и далеч не се оказва в полза на османската хазна, въпреки декларираните намерения. Организираните търгове най-често са провеждани формално, а печелившите обикновено са под покровителството на провинциалните власти⁹. *Маликяне* нерядко

⁸ По-подробно у: Mutafova, 2019, pp. 25–27.

⁹ Редица спорни въпроси относно маликянето и противоречивите му „ползи“ за хазната и централната османска власт са обстойно разисквани от Е. Радусhev (Radushev, 1995, pp. 104–134).

получават тези, които „донасят“ за наличие на нерегистриран фискален приходозточник или за неправомерното му експлоатиране, но тази информация често „се разминава“ с истината. Подобна ситуация разкрива молбата (*арзухал*) от март 1700 г., съставена от Елхадж Хасан, служител в Главното счетоводство, на който е възложено маликянето, формирано от султанските „хасове на Правади“. Повод за съставянето ѝ са неправомерните опити на емините на Балчик да събират испенч от лицата без установено местожителство от маликянето Провадия, под претекст, че те влизат в мукатаата на Балчик. Изпратеното донесение от кадията на Провадия до султанския *диван* потвърждава незаконността на тези техни действия, а направената проверка на регистрите на Главното счетоводство – основанията на ищеца: „*Понастоящем споменатите хасове на градчето Правади са маликяне на Хасан халифе и са възложени на него.... Испенчът на неверниците и на лицата без установено местожителство е регистриран като приход на тези хасове. Към прихода на султанските хасове, причислени към каза Балчък, също се изчислява испенч на неверниците и на лицата без установено местожителство, ниябет, такси и глоби за престъпления и прочие. Те обаче не са свързани с тези, които са приход на споменатите хасове на Правади.*“¹⁰

Доста по-различни са условията за маликянетата, съставяни от облагания върху градското стопанство, търговията, пристанищните мита и такси и др., които, както сочат данните от *муфассал* дефтерите, са оформени в мукатаи още от XVI в. При този тип мукатаи *му'аджелето* надхвърляло десетократно годишния приход и е един вид капитализация на възможните печалби (Genç. 2000, p. 157; Sućeska, 1987, pp. 197–230). Типичен е примерът със солунската митница, коментиран от Е. Радусhev (Radushev, 1995, p. 113), годишните приходи от която възлизат на 20 736 гроша през 1761 г., а *му'аджелето* за встъпване в праворазпореждане е в размер на 300 000 гроша.

Тоталната доминация на системата *илтизам* в османската икономика и социален живот не би могла да бъде еднозначно оценена. Изложените примери сочат, че начинът на регламентиране и функциониране на системата, идентифицирана с институциите на мукатаите и маликянетата, априорно предполага наложени от държавата бариери в развитието им като перспективни стопански единици. При това чрез мукатаите и маликянетата държавният поземлен фонд и през XVIII в. запазва основното си предназначение от предходните столетия – да служи за издръжка на османската войска и военно-административния апарат.

Системата маликяне има положителен ефект върху икономиката само в началния период на съществуването си, макар и не в очакваната степен. При

¹⁰ ЁЕ. TZ., 6 – 599. Непубликуван превод на Ст. Андреев, за който бих искала да му изкажа специална благодарност.

все че новите мюлтезими нерядко подпомагат производствените дейности в закупените от тях имоти и дори правят дългосрочни инвестиции, собствениците на *маликяне* си остават богати рентиери-бюрократи, прехвърляйки събирането на данъците на втори, а понякога дори и на трети мюлтезими. Това именно е една от основните причини системата да има негативни последици върху стопанския живот. Тя се превръща по-скоро в механизъм, който увеличава данъчната тежест върху икономиката трансферирайки доходи от производствения сектор към все по-многобройните рентиерски групи (Genç. 2000, pp. 157–158). В края на XVIII в. в рамките на т.нар. *Низам-и джедид* управляващите отново се стремят да си върнат контрола върху държавните мукатаи – големи и доходоносни мукатаи са изключени от сектора на маликянетата и поставени под контрола на новосъздадената хазна (İrâd-ı Cedîd). Още по-радикални мерки са предприети при управлението на Махмуд II (1808–1839), за да се стигне до окончателното премахване на системата *илтизам* през март 1840 г. (Genç. 2000, p. 158).

В перспектива, по-динамични като възможности за стопанско развитие се оказват държавните мукатаи и немалко собственици успяват да ги превърнат в чифлишки стопанства (Radushev, 1995, pp. 142–143). В контекста на общата рамка на промените в империята през XVII–XVIII в. има своите аргументи и хипотезата на В. Мутафчиева за вакъфската собственост, която „вече не била вечна, т.е. не била тотално имобилна“ (Mutafchieva, 1993, pp. 396–397), както и за изкупуването на вакъфите от частни лица с цел превръщането им в чифлици. Хипотеза, която тя доразвива в едно от последните си проучвания върху чифлиците (Mutafchieva, 1992, pp. 51–67).

Не по-малко значимо с последствията си е отражението на системата *илтизам* в социалната сфера. Мукатаата не е само данъчна единица, респ. мюлтезимът не е само събирач на данъци през XVIII в., но и администратор на населението. На тази именно основа се развива самоуправлението на общините, създават се различни по тип общински институции на Балканите (Inalcik, 1980, p. 334; Ivanova, 2005, pp. 201–246 и др.). Системата *илтизам* проектира не по-малко важни промени и в православната църква на макро- и микро-ниво – въпроси, на които се спирам в няколко мои изследвания (Mutafova, 2019, pp. 11–31 и др.). Тясното обвързване на църковните институции с твърде противоречивата в конкретните си характеристики система *илтизам* е с решаващи последици за правомощията, позициите, авторитета и влиянието на православните архиереи спрямо османската власт и спрямо подведомственото ѝ паство през XVIII в.

REFERENCES:

- Andonova, P., 2013. *Askeri Çiftlik in the Bulgarian space. Sofia's kaza in the 16th – beginning of the 19th century*. (autho-abstract of an unpublished dissertation, Sofia). [Андонова, П., 2013. Аскери чифлиците в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX век (автореферат на непубликувана дисертация, София)].
- Gandev, Hr., 1962. *Emergence of the Capitalist Relations in the Farm economy of Northwestern Bulgaria in the 18th century*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Гандев, Хр., 1962. *Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век*. София: Издателство на БАН].
- Genç, M., 2000. *State and Economy in the Ottoman Empire*. İstanbul: Ötüken. [Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken].
- Genç, M., 2003. Mâlikâne. TDV *Encyclopedia of Islam*, Vol. 27, pp. 516–518. [Genç, M. 2003. Mâlikâne. TDV İslâm Ansiklopedisi, 27. Cild, s. 516–518].
<<https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane>>, viewed 23.09.2024 г.
- Grozdanova, E., 1970. Collection of Jizya Tax in the Bulgarian lands during 17th–18th Centuries. *Historical Review*, N 5, pp. 75–90. [Грозданова, Е., 1970. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. *Исторически преглед*, № 5, с. 75–90].
- Dimitrov, Str., 1962. On the Agrarian Relations in Bulgaria in the 18th Century. In: *Paisiy Hilendarski and his era (1762–1962)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Димитров, Стр., 1962. За аграрните отношения в България през XVIII в. В: *Паусий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962)*. София: Издателство на БАН, с. 129–165].
- Hristov, Hr., 1961. Some problems of the transition from feudalism to capitalism in the history of Bulgaria. *Historical Review*, N3, pp. 83–107. [Христов, Хр., 1961. Някои проблеми на прехода от феодализъм към капитализъм в историята на България. *Исторически преглед*, № 3, с. 83–107].
- Inalcik, H., 1980. Military and Fiscal Transformation. *Archivum Ottomanicum*, VI, pp. 283–337.
- Inalcik, H., 1985. The Emergence of Big Farms, *çiftlik*: State, Landlords and Tenants. In: *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London: Variorum Reprints, pp. 105–126.
- Ivanova, Sv., 2005. Varosh: the Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, 17th–18th Centuries. In: Anastasopoulos, A. (ed). *Provincial Elites in the Ottoman Empire*.

Halicyon Days in Crete. A Symposium held in Rethymno, 10–12 January 2003, Rethymno: Crete University Press, pp. 201–246.

- Kalitsin, M., K. Mutafova, 2012. *Selected Ottoman Documents about Tarnovo and the Kaza of Tarnovo*. Second revised edition. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.
- [Калицин, М., К. Мутаfoва, 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Второ преработено и допълнено издание, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Mutafochieva, V., 1958. On the Question of *Çiftliks* in the Ottoman Empire in the 14th – 17th cc. *Historical review*, 1958, №1, pp. 34–57. [Мутаfochieва, В., 1958. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV–XVII в. *Исторически преглед*, № 1, с. 34–57].
- Mutafochieva, V., 1992. About the *Çiftliks* on the Land Vaqf of Gazi Evrenos Bey at the beginning of our century. *Proceedings of the State Archives*, 1992, N. 63, pp. 51–67. [Мутаfochieва, В., 1992. За чифлиците върху поземления вакъф на Гази Евренос бег в началото на нашия век. *Известия на държавните архиви*, 1992, № 63, с. 51–67].
- Mutafochieva, V., 1993. *Ottoman Socio-Economic History (Studies)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Мутаfochieва, В. *Османска социално-икономическа история (Изследвания)*. София: Издателство на БАН, с. 309–342].
- Mutafova, K., 2019. The Manifestations of Crisis in the Ottoman Empire during the 18th c. and the Changes in the Church *Mukata'as* within the Context of *İltizâm* System. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, Varna, pp. 11–31. [Мутаfoва, К., 2019. Проявите на криза в Османската империя през XVIII в. и промените в църковните мукатаи в контекста на системата илтизам. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4. Варна, с. 11–31].
- Parveva, St., 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman rule*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Първева, Ст., 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, St., 2022. *Wealth and Poverty in the Rural Communities in the Province of Rumeli in the 17th–18th Century. Research and Documents*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Първева, Ст., 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII в. Изследване и документи*. София: Издателство на БАН, 2022].

- Radushev, Evg., 1995. *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in the 17th–18th Centuries*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Радушев, Евг., 1995. *Земните институции в Османската империя през XVII–XVIII век*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- The Redhouse. 2011. *The Redhouse Dictionary Turkish/ Ottoman – English*. [Redhouse sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce. (On Dokuzuncu baskı. Mart 2011).
- Redhouse, J., 1890. *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, New Impression, Lebanon, 1996.
- Selected Ottoman documents about Gabrovo in the 15th–19th centuries*. 2023. Gabrovo: Ex-press. [Подбрани османски документи за Габрово през XV–XIX век. 2023. Габрово: Екс-прес].
- Sućeska, A., 1987. Malikana (lifelong lease of governmental estates in the Ottoman state). *Prilozi za orijentalnu filologiju*. N 36, pp. 197–230.
< <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=166458>>, viewed 23.09.2024 г.
- Veinstein, G., 1991. On the Çiftlik Debate. In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 35–53.

Correspondence address:

Krassimira Mutafova – Professor, D.Sc.

St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2 T. Turnovski str., 5003 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 886 95 99 36

E-mail: k.mutafova@ts.uni-vt.bg

Scopus Author ID: 57209621522

<https://orcid.org/0000-0003-3373-3721>

<https://publons.com/researcher/3643680/krassimira-mutafova>